

Förord

Föreliggande volym utgör en särskild bilaga till Kommittén för hemlösas slutbetänkande. Den består av fristående bidrag som forskare och utvärderare har skrivit på uppdrag av kommittén. Dessa bidrag har varit en värdefull källa för kunskap när kommittén har utarbetat sitt slutbetänkande. När vi nu avslutar vårt särskilda regeringsuppdrag är det väsentligt att denna kunskap sprids vidare till en mängd aktörer och i övrigt intresserade i samhället. Författarna ansvarar själva för innehållet i sina respektive bidrag.

Stockholm i december 2001.

Widar Andersson

Innehåll

När hemlösa själva får bestämma – bostäder åt hemlösa i Tyskland

Av Volker Busch-Geertsema

1	Inledning	245
2	Vad vill hemlösa?.....	246
3	Kan hemlösa klara ett permanent boende?	249
4	Resultat från Rough Sleepers Initiative i London.....	250
5	Resultat från Tyskland	250
	5.1 Det tyska ExWoSt-projektet "Permanent boende för hemlösa"	251
	5.1.1 Bielefeld: Projektet "Permanent bostad i stället för härbärke"	252
	5.1.2 Soziale Wohnraumhilfe Hannover och H13-projektet.....	255
6	Slutsatser	260
	Referenser.....	264

När hemlösa själva får bestämma – bostäder åt hemlösa i Tyskland

av Volker Busch-Geertsema

[Anförande vid konferensen "På väg mot ett hem..." i Malmö den 16 november 2000]

1 Inledning

Jag vill börja med att tacka för att jag har blivit inbjuden till denna konferens och för att ni anser att jag har något att tillföra er diskussion om hemlöshet i Sverige. Men jag måste vara försiktig eftersom jag kommer från Tyskland där politiker som talar om reglering av invandringen just nu diskuterar i mycket underliga termer, till exempel tysk "Leitkultur" (det skulle kunna översättas som "dominerande tyska kulturella principer" men också som "ledande kultur"). Det är inte bara av historiska skäl som Tyskland borde akta sig för att använda sådana termer och att definiera sin inhemska kultur (jag undrar förresten vilken den är?) som något som kan tolkas som "bättre" än andra kulturer eller "ledande".

När det gäller att ta itu med hemlöshetsproblemet går det inte att framhålla Tyskland som något enhetligt exempel på bra åtgärder eller metoder, och det tänker jag inte heller göra. Och på samma sätt som det inte finns *en* tysk kultur, finns det inte heller en tysk modell för att hantera hemlöshet. Strategierna är mycket olika från kommun till kommun och många diskussioner förs om bästa sättet att gå till väga.

Å andra sidan vet jag av erfarenhet från min egen forskning att det faktiskt kan vara nyttigt att studera exempel från andra länder på hur specifika problem kan hanteras annorlunda.¹ Av en slump genomför jag just nu en undersökning på uppdrag av Bostadsmini-

¹ En stor del av min forskning i det här sammanhanget är baserad på rapporter från European Observatory on Homelessness, som organiseras av FEANTSA och finansieras av Generaldirektoratet för sysselsättning och sociala frågor inom Europeiska kommissionen. Se Edgar m.fl. (1999, 2000) för expertgruppens senaste resultat.

steriet i Tyskland på temat "Handlingsprogram för att bekämpa hemlöshet i andra EU-länder – möjligheterna att överföra idéer och åtgärder till tyska förhållanden".

Innan jag närmare går in på ett forskningsprogram och två projekt för att förmedla bostäder åt hemlösa i Tyskland skall jag kort presentera mig själv och lägga fram några forskningsresultat som knyter an till rubriken på mitt bidrag – en rubrik som kanske kan verka provocerande: Vad skulle hemlösa göra om de fick bestämma själva?

Under de senaste fjorton åren har jag bedrivit det mesta av min forskning inom områdena hemlöshet, social exkludering, bostäder åt missgynnade grupper och liknande. Jag är sociolog och arbetar vid ett litet och mycket specialiserat institut i Bremen som heter GISS. Vi arbetar på kontrakt över hela Tyskland åt tyska staten, olika delstaters regeringar, kommunstyrelser och inte sällan även icke-statliga organisationer. På europeisk nivå är jag sedan 1995 medlem i olika forskningsnätverk, däribland European Observatory on Homelessness, EUROHOME-projektet (ett nätverk av personer som bedriver forskning om hemlöshet, finansierat av Europeiska kommissionens Generaldirektorat för forskning) och ett pågående projekt om "Bostadsaspekten på välfärdsreformer" (IMPACT,² också det finansierat av generaldirektoratet för forskning).³

I Tyskland har vi – bland många andra studier – genomfört ett antal undersökningar av hur utbredd hemlösheten är i olika tyska delstater och av strategier för att förhindra hemlöshet, inhysa hemlösa och återintegrera hemlösa i ett normalt boende.⁴

2 Vad vill hemlösa?

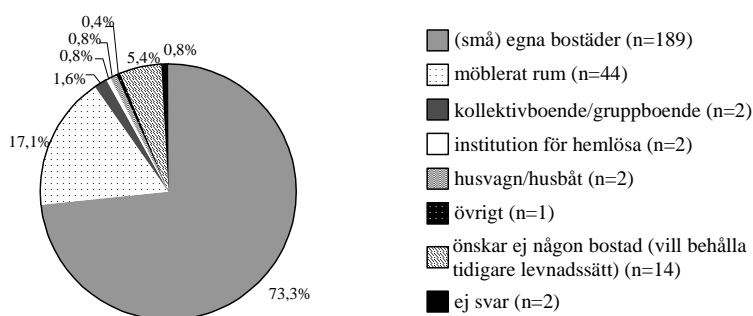
I två av våra intervjuundersökningar frågade vi också ensamstående hemlösa var de skulle vilja bo i framtiden. Jag tror att man skulle kunna få likartade resultat även i andra länder:

² Mer information om detta projekt finns på <http://www.iccr-international.org/impact/start.html>.

³ De som vill ha ytterligare information på engelska om olika aspekter på hemlöshet i Tyskland hänvisas till Busch-Geertsema (1999a, b) (och andra rapporter om tyska förhållanden publicerade av FEANTSA) och till Busch-Geertsema (2001).

⁴ Jag nämner endast två exempel här: en grundläggande studie på uppdrag av tyska staten 1994 (Busch-Geertsema & Ruhstrat 1994) och den första studien om hemlöshet i Östtyskland (Busch-Geertsema & Ruhstrat 1997a).

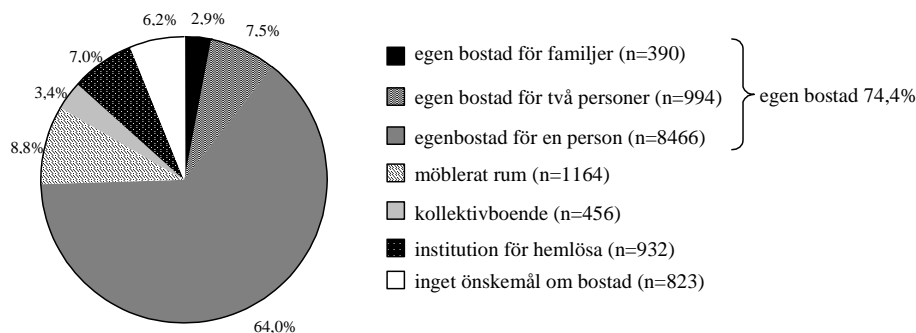
Figur 1. Önskemål bland ensamstående hemlösa i Schleswig-Holstein 1992 (n = 258)

Källa: Evers & Ruhstrat 1994, s. 241.

Cirka 90 % av de ensamstående hemlösa som tillfrågades 1992 vill bo i små separata bostäder (73,3 %) eller åtminstone i möblerade rum (17 %). Endast en mycket liten minoritet önskar kollektivt boende, gruppboende eller boende på institutioner för hemlösa. Bara 5,4 % vill behålla sitt levnadssätt (förbli hemlösa).

Figur 2. Önskemål bland ensamstående hemlösa som registrerats av hjälporganisationer i Tyskland 1998

Källa: BAG Wohnungslosenhilfe 2000.

Uppgifter från det elektroniska datasystemet hos "Nationella föreningen för hjälp till hemlösa" bekräftar att de hemlösa klart föredrar vanliga bostäder. Enligt den senast publicerade analysen angav 74,4 % av cirka 13 000 registrerade hemlösa 1998 att de önskade en egen bostad (för ensamstående, två personer eller en familj), och 8,8 % ville bo i möblerat rum (BAG Wohnungslosenhilfe, egna beräkningar).⁵ Mer än 80 % av alla hemlösa vill alltså ha en normalisering av sin bostadssituation. Dessa uppgifter vederlägger det ofta förekommande antagandet att en stor del av de hemlösa har gjort ett medvetet val att leva utan bostad eller att de har motsatt sig återintegrering till normalt boende.

I båda undersökningarna framgår det klart hur de flesta hemlösa ser på kollektivt boende. Majoriteten vill inte bo i dem. Detta förefaller inte heller vara något specifikt tyskt fenomen: jag hänvisar här bara till två undersökningar, en från Danmark och en från Storbritannien. I en undersökning om hemlöshet i Danmark 1995 tillfrågades målgruppen också om vad de föredrog. I rapporten framkom det att "kollektivt boende är det boendialternativ som är minst acceptabelt, inte ett önskvärt sätt att organisera sitt liv på. Om det är något som denna heterogena grupp kan enas om är det att gemensamma bostäder är den sämsta lösningen" (Jensen 1995, s. 26, citerat i Børner Stax 1999, s. 108).⁶

I en utvärdering av försök att tillhandahålla bostäder inom ramen för Rough Sleepers Initiative⁷ i London konstateras det att projekt

⁵ Det är anmärkningsvärt att andelen hemlösa som vill bo i möblerade rum är lägre i de senare undersökningarna än i de tidigare. Även om det inte är möjligt att göra en direkt jämförelse av resultaten i de olika undersökningarna eftersom de avser olika platser kan man förmoda att möblerade rum är mindre önskvärda, eftersom detta också för resten av befolkningen har blivit ett mindre vanligt standardalternativ i fråga om boende. Gemensamt boende, som förmodligen är den vanligaste typen av stödboende för hemlösa, uppfyller inte heller de bostadskrav som ställs av de flesta hemlösa. Generellt sett visar de hemlösas krav på bostäder en klar inriktning mot normal social standard.

⁶ Børner Stax (a.a., s. 108 f.) framhåller också att de boende i gemensamma bostäder i en annan undersökning var relativt positiva när de tillfrågades om sitt boende. Men de riktade också stark kritik mot olika aspekter på gemensamt boende (t.ex. att de bara fick bo där under en begränsad tid) och direkta uttalanden från hyresgästerna visar också att denna typ av boende bedöms som positivt främst i jämförelse med att bo på större inrättningar för hemlösa (inte jämfört med en separat bostad).

⁷ En kort beskrivning av Rough Sleepers Initiative finns i en nyligen utkommen bok om ensamstående hemlösa i Storbritannien (Fitzpatrick m.fl. 2000). Rough Sleepers Initiative (RSI) startades i London 1990. "Programmet motsvarade utgifter på 100 miljoner brittiska pund under den inledande treårsperioden och finansierade uppsökande arbete, platser på härbärgen, övergångsbostäder och stödätgärder vid omflyttning. Syftet med RSI var att 'det inte skulle vara nödvändigt att sova på Londons gator' (Randal & Brown 1993: V). RSI åstadkom en betydande minskning av antalet uteliggare i centrala London men kritiserades bland annat för att omfattningen var så geografiskt begränsad och för att man angrep symtomen snarare än orsakerna till hemlöshet (Anderson 1993, Strathdee & Coster 1996).

för kollektivt boende ”befanns vara illa omtyckta bland uteliggarna som permanent boendialternativ; inga nya projekt är under utveckling och en del av de gemensamma bostäder som funnits med från början har bytts ut mot separata bostäder” (Dane 1998, s. 4). Både Dane och en annan utvärdering av Rough Sleepers Initiative kom fram till att användningen av gemensamma bostäder var en viktig anledning till att försök att finna lämpliga bostäder åt hemlösa misslyckades, vilket visade sig ske oftare med gemensamma än med separata bostäder, och till att en del av de uteliggare som hade fått bostad inte kände sig bofasta (Randall & Brown 1996).

Jag vill särskilt betona sistnämnda slutsats eftersom största delen av stödboendena även i Tyskland måste kategoriseras som ”påtvingade kollektiv”. Det finns gemensamma bostäder där de boende har vetorätt mot nyinflyttade, men även detta är mycket begränsat på grund av de ekonomiska kraven från dem som tillhandahåller bostäderna. Jag anser att det är mycket tvivelaktigt om tillfälligt boende i gemensamma bostäder ger några positiva effekter i form av ökad självständighet.

Det är således helt klart att den överväldigande majoriteten av de hemlösa vill ha ett eget boende. Det finns alltid de som vill något annat, och deras önskemål bör också beaktas, men de flesta vill bo för sig själva i ett normalt boende. Men klarar de av att bo på det viset? Visst finns det väl många hemlösa som inte kan klara sig själva, som är ”oförmögna till självständigt boende”?

3 Kan hemlösa klara ett permanent boende?

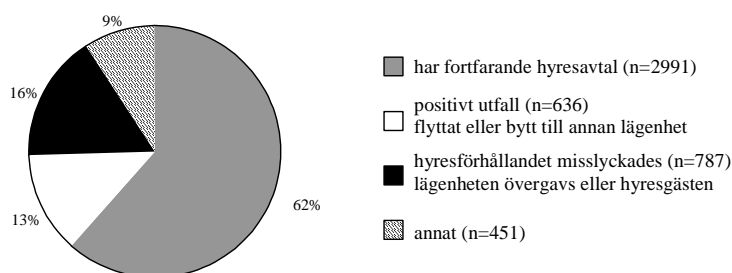
Det finns forskningsresultat som visar att många tidigare hemlösa visserligen har svårigheter att klara sig i normala separata bostäder, men att dessa problem i de flesta fall kan lösas, antingen av de hemlösa själva eller med informell hjälp av andra eller med sociala stödåtgärder från professionell personal.

Men RSI var ändå ett första försök av statsmakterna att samordna åtgärderna mot en särskild aspekt av hemlöshet bland ensamstående. Programmet fortsätter i London och utökades till andra städer i England 1996; RSI i Skottland startades 1997”. De rapporter jag citerar här handlar om RSI:s andra fas (1993–1996; Randal & Brown 1996) och om ett urval av före detta uteliggare som tilldelades bostäder av RSI mellan oktober 1993 och oktober 1996 i London (Dane 1998). Problemet med uteliggare var också en av de första punkterna för den brittiska statsrådsberedningens Enhet för social utslagning (Social Exclusion Unit, SEU), som bildades när labourregeringen hade tillträtt 1997. SEU:s rapport (1998) om uteliggare tillkännagav ett antal åtgärder som skall ha minskat antalet personer som sover ute i England med två tredjedelar år 2002.

4 Resultat från Rough Sleepers Initiative i London

Ett första mycket spännande bevis på att tidigare hemlösa som har varit uteliggare klarar sig själva i separata bostäder kan hämtas från den nyss nämnda utvärderingen av Rough Sleepers Initiative i London (Dane 1998, s. 6).

Figur 3. Uppföljning av hyresupplätelser för uteliggare i London 1990–1997:9 (n = 4 865)

Källa: Dane 1998, s. 5–6

Av de cirka 5 000 permanenta hyreskontrakt för tidigare uteliggare som upprättades i London under detta statliga projekt mellan 1990 och september 1997 hade bara 16 % inte fungerat. Nästan 3 000 hyreskontrakt gällde fortfarande och i cirka 650 fall hade kontrakten sagts upp på grund av byte eller positiv flyttning till annat boende.

5 Resultat från Tyskland

Även i Tyskland har vi undersökt hur försök att finna bostäder åt hemlösa har fallit ut. Vi gjorde det på en kvantitativt sett mycket mindre bas – där vi inriktade oss på några speciella projekt – men med ett mycket intensivt utvärderingssätt över en tidsrymd på nästan tre år. I den återstående delen av mitt bidrag skall jag koncentrera mig på forskningsprojektet "Permanent boende för hemlösa", som finansierats av tyska staten, och på två särskilda projekt som utvärderats inom ramen för det projektet. Den ena utvärde-

ringen (i Hannover) genomfördes av vårt institut (GISS), den andra av ett forskningsinstitut i Bielefeld (Gesellschaft für Organisation und Entscheidung, GOE).

5.1 Det tyska ExWoSt-projektet "Permanent boende för hemlösa"

År 1993 startade Förbundsministeriet för stadsplanering i Tyskland (Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau) forskningsprojektet "Permanent boende för hemlösa", som är en del av det större projektet "Experimentellt bostadsbyggande och stadsplanering" (Experimenteller Wohnungs- und Städtebau, ExWoSt) och ger stöd till den vetenskapliga utvärderingen av sju pilotprojekt för byggande av bostäder⁸ avsedda för tidigare hemlösa i sju kommuner i Tyskland.

Den grundläggande idén för forskningsprojektet var att det borde vara lättare att integrera hemlösa om de fick normala och billiga standardbostäder med vanliga hyreskontrakt i icke-belastade områden.⁹ En annan förutsättning för att få delta i programmet var att projekten måste vara av hanterbar storlek och kombinera bostadsanskaffning med ytterligare hjälp till social integrering. Särskilda typer av boende (bostäder med låg standard, tillfälligt boende m.m.) uteslöts uttryckligen.

Mellan oktober 1994 och mars 1997 gjordes en detaljerad utvärdering av dessa pilotprojekt i sju tyska kommuner. Utvärderingen gjordes lokalt av olika forskningsinstitut. Den vägledes och kompletterades av en sammanfattande utvärdering som täckte alla projekten.¹⁰

⁸ Ett krav var att varje projekt skulle skapa nya bostäder antingen genom nybyggnation, ombyggnation eller totalrenovering av gamla bostäder.

⁹ Presentationen av resultaten av detta modellprojekt och mina kommentarer om hur viktigt det är med normalt boende som förutsättning för att hemlösa skall kunna integreras har föranlett min irländske kollega Brian Harvey (1998) att presentera Tyskland som ett ledande exempel på en "normaliseringsmodell" för bosättningsstrategier. I sin jämförande studie över olika typer av bosättningsstrategier i några utvalda europeiska länder hänvisar Harvey till mina beskrivningar av innovativa projekt för bostadsanskaffning i Tyskland, och jämför dem med den svenska "boendetrappan" och den österrikiska "trappstegsmodellen". Detta kan vara användbart som en heuristisk typologimetod där olika teoretiska infallsvinklar som Harvey grundligt har utvecklat kontrasteras, men hans analys ger kanske en alltför positiv bild av situationen i Tyskland. Man måste komma ihåg att delar av de svenska och österrikiska metoderna med olika trapp- och trappstegsmodeller som bygger på olika stadier av tillfälligt boende och särskilda bostäder också är vanliga i Tyskland och att det som faktiskt görs i Tyskland – kanske tvärtom vad som debatteras offentligt – är mer influerat av dessa modeller än av normaliseringsmodellen.

¹⁰ Greiff m.fl. 1996, Muehlich-Klinger & Schuler-Wallner 1997, BFLR 1997, BBR 1998.

På grund av förseningar på planeringsstadiet kunde vissa projekt endast utvärderas i planerings- och uppbyggnadsfasen.¹¹ Men några projekt sattes igång relativt tidigt och där lades särskild vikt vid de före detta hemlösas utveckling i sina nya hem. Det främsta målet med utvärderingen av dessa projekt var att dokumentera processen för de före detta hemlösas integration (kanske också desintegration i vissa fall), att undersöka hur nöjda de var med bostäderna, området, grannarna m.m., att analysera deras behov av stöd och åtgärderna för att tillgodose dessa behov och att undersöka vilka eventuella problem som hade uppstått med hyreskontrakt, grannar osv.

Jag skall närmare kommentera två av de sju modellprojekten i Bielefeld och Hannover, eftersom dessa projekt är metodmässigt väldokumenterade och eftersom både de personer som erhöll bostad och de experter som var involverade i återanpassningsprocessen intervjuades flera gånger.

5.1.1 Bielefeld: Projektet ”Permanent bostad i stället för härbärke”

Bakgrund

Ett härbärke (”Haus Wilhelmsdorf”) i Bielefeld, en välkänd institution för hemlösa sedan mer än hundra år,¹² minskade antalet platser från 95 till 69. För att kompensera förlusten av de 26 platserna ordnades samma antal platser i 24 lägenheter genom tre byggnadsprojekt (22 bostäder för ensamstående och 2 för två personer var).¹³ De boende, som alla kom från härbärgen, fick vanliga hyreskontrakt utan några restriktioner. De fick ganska omfattande stöd i sin nya bostad, men detta minskade gradvis under en femårsperiod. Andra mål för projektet var att olika myndigheter skulle vara ansvariga för uthyrningen av lägenheterna och för stödåtgärderna,

¹¹ Det var bara åtta av tretton planerade byggprojekt (49 av 109 lägenheter) som blev bebodda tillräckligt tidigt för att den egentliga boendefasen skulle kunna studeras och utvärderas (BBR 1998; 7). Ytterligare tretton lägenheter hade bara varit bebodda under en kort tid när utvärderingsperioden tog slut.

¹² ”Haus Wilhelmsdorf” grundades 1882 av den berömde tyske prästen Friedrich von Bodelschwingh som den första arbetskolonin för kringvandrande hemlösa.

¹³ De tre projekten avsåg dels ombyggnad av ett hus som tidigare varit en del av härbärgen till tio separata lägenheter (alla avsedda för tidigare hemlösa, två av dem för vardera två personer), dels uppförande av ett nytt hus med totalt tjugofem lägenheter, varav åtta skulle göras tillgängliga för hemlösa och dels uppförande av ett annat nytt hus med totalt femton lägenheter, varav sex enpersonslägenheter avsedda för personer som tidigare bott på härbärgen. Alla bostäderna subventionerades som ”sociala bostäder”.

att man på grundval av denna uppdelning av ansvaret skulle samarbeta med "vanliga" bostadsföretag och slutligen att självständigt boende i lägenheter (och inte på härbärgen) skulle fungera som ett slags erfarenhetsbaserad inläring. Den styrande principen för stödätgårderna var att de boende skulle bli självständiga.

Målgrupp

Projektets målgrupp var män¹⁴ som varit hemlösa länge och som hade allvarliga personliga och sociala svårigheter. Att inte välja ut en målgrupp med relativt goda chanser till integrering var ett medvetet tillvägagångssätt redan från början av projektet. I stället inriktade man sig på att välja ut personer som hade bott på härbärke under mycket lång tid eller som var särskilt missgynnade – personer som det hade visat sig omöjligt att integrera med konventionella metoder. Ett av målen var att visa att en hög grad av social integrering kan uppnås även efter många år av hemlöshet och trots låg kapacitet för självhjälp eller brist på egna framtidsutsikter.¹⁵

Av de 21 före detta boende på härbärgen som kunde klara av att bo i nybyggda lägenheter som hyresgäster vid slutet av 1996 hade en stor del (nästan 75 %) allvarliga hälsoproblem. Stödpersonalen uppskattar andelen missbrukare till mer än hälften. Andra slående aspekter är männens höga ålder (mer än hälften är över 59 år) och hur länge de varit hemlösa (i genomsnitt 13 år). Nästan en femtedel av männen hade aldrig haft en egen lägenhet.

Metoder för utvärdering och resultat

Vid tidpunkten då hyresgästerna flyttade in i sina lägenheter, liksom ett år senare, ombads socialarbetarna vid institutionen att ange för var och en av hyresgästerna om han besatt en mängd olika sociala färdigheter som fanns uppräknade på en lista, om han skulle kunna lära sig dessa färdigheter på medellång sikt eller om han behövde långvarigt stöd. Resultaten för de flesta färdighetsom-

¹⁴ Eftersom alla de som var inblandade kom från ett härbärke för hemlösa män togs endast män med i projektet.

¹⁵ Detta kan också vara en indikation på att följande bestämda uttalande av Avramov – även om det stämmer för många projekt – inte alltid gäller: "De goda exempel som framhålls hämtas oftast från innovativa hjälpverksamheter som har som mål att återintegrera hemlösa i boende och arbete. Sådana hjälpverksamheter har i regel valt ut de lättaste klienterna. Det finns uppenbara nackdelar med detta." (Avramov 1998, s. 11)

rådena visade att fler hyresgäster klarade av de olika färdigheterna när de bott ett år i lägenheterna och att behovet av stöd hade minskat över lag. Det fanns dock fortfarande områden som krävde betydande stödåtgärder, särskilt hälsovård, organisering av fritid och/eller dagliga rutiner, kontakt med myndigheter och ingripanden i krislägen.

Socialarbetarna bekräftade att de sociala färdigheterna hade ökat hos majoriteten av hyresgästerna, även om deras färdighetsprofiler sinsemellan var mycket olika. Totalt sett uppvisade bara två av de arton hyresgästerna en tillbakagång i sina färdigheter.

Intervjuundersökningen av hyresgästerna själva visar att hälften av dem nu deltar i fler aktiviteter (trädgårdsarbete, djurskötsel, utflykter, promenader m.m.) än när de bodde på institutionen. Många av dem har täta sociala kontakter med personer som inte kommer från institutionen och i synnerhet de som bor i den nya byggnaden har utvecklat en intensiv kontakt med sina grannar. Alla utom en boende upplevde att deras situation väsentligt hade förbättrats i lägenheten jämfört med när de bodde på härbärgen. De fördelar med att bo i lägenhet som mest betonades var den självständighet och frihet man har som hyresgäst – i motsats till hur det var att bo på härbärgen där det var omöjligt att få vara ifred, där sanitära inrättningar och nästan alla andra rum var gemensamma, där tilldelningen av fickpengar var mycket liten och där de boende inte fick bestämma själva och stod under ständig övervakning. De boende uppgav att de hade blivit lugnare, friare och mer självständiga, hade mer pengar och hade fått nytt umgänge. Eventuella försämringar som de nämnde rörde främst deras hälsotillstånd.

Det kan allmänt sägas, med bara några få undantag, att situationen för de flesta av hyresgästerna har förbättrats sedan de flyttade in i lägenheterna och att deras oberoende har ökat. Detta resultat, och det stödbehov som identifierats, bör ses mot bakgrund av att gruppen bestod av före detta hemlösa som befann sig i en ytterst svår situation vid projektets början.

Vid slutet av utvärderingsperioden hade tre av de tjugo boende avlidit, och ingen hade blivit uppsagd från sin lägenhet. En del hade problem med att betala hyran, det fanns också konflikter mellan hyresgästerna, och två hyresgäster blev tvungna att lämna sina lägenheter och tas in på en tillnyktringsanstalt för alkoholister men återvände senare till sina lägenheter. Särskilda konflikter uppstod i de två lägenheter som var ämnade för två ensamstående. Dessa byggdes då om till lägenheter för endast en person.

5.1.2 Soziale Wohnraumhilfe Hannover och H 13-projektet

Bakgrund

Soziale Wohnraumhilfe Hannover är en förmedlingsbyrå som ursprungligen ingick i ett rådgivningscenter för ensamstående hemlösa med särskilda svårigheter, vilket drevs av den kyrkliga hjälporganisationen Diakonisches Werk Hannover. Soziale Wohnraumhilfe har som huvudsaklig uppgift att förmedla normala, separata lägenheter med vanliga kontrakt till ensamstående hemlösa genom att initiera nybyggnad eller ombyggnad av bostäder och att organisera sociala stödåtgärder om behov finns. Så långt det är möjligt hyr Soziale Wohnraumhilfe också befintliga bostäder och hyr ut dem i andra hand till hemlösa. Soziale Wohnraumhilfe har som ansvar att förvärva, administrera och sköta bostäderna, medan individuell vård och omsorg om hyresgästerna är andra instansers ansvar, till exempel de institutioner och rådgivningsbyråer som föreslagit att den ensamstående hemlöse skall få en bostad.¹⁶

Inom forskningsprogrammet ExWoSt studerades i synnerhet ett av de byggnadsprojekt som Soziale Wohnraumhilfe driver (ett nybyggt hus med tolv separata lägenheter för enmanshushåll) i detalj. Hyresgästernas boende dokumenterades i nästan två och ett halvt år från starten. I det följande kommer jag att kalla byggnadsprojektet för "H13" (en förkortning av gatuadressen). Det är ett exempel på det tillvägagångssätt som Soziale Wohnraumhilfe tillämpar även i andra projekt.

Målgrupp

När lägenheterna i H13 fördelades första gången kom endast sådana hemlösa personer i fråga som tidigare hade blivit tillfälligt inhysta på institutioner för ensamstående hemlösa med särskilda sociala svårigheter. Det var nio män och tre kvinnor från totalt sex institutioner (man försökte så långt det var möjligt att ta två personer från varje institution så att de skulle kunna stödja varandra). De flesta hade bott i mer än ett år på dessa institutioner (tre av dem t.o.m. mer än fyra år). För tre av dem var H13 den första vanliga självständigt hyrda bostad de haft i sina liv.

¹⁶ Mer information finns i Busch-Geertsema 1998a och Busch-Geertsema & Ruhstrat 1997b.

En del av hyresgästerna hade valts med avsikten att hitta hemlösa som haft problem men som hade goda möjligheter till integrering. Men ungefär hälften av de hemlösa valdes ut av institutionerna därför att de hade varit placerade där under mycket långa sammanhängande perioder eller på grund av att deras chanser på den vanliga bostadsmarknaden ansågs ytterst små. Alla sökande var personer som bott på institutioner på grund av individuella problem.

Metoder för utvärdering och resultat

Jag var personligen involverad i detta projekt eftersom vårt institut hade fått i uppdrag att göra utvärderingen och jag gjorde de flesta intervjuerna. För att få med alla olika inblandades perspektiv intervjuade jag personal från Soziale Wohnraumhilfe, berörd personal från det bostadsföretag som H13 samarbetade med, de hemlösa som fått lägenheter inom ramen för H13-projektet, alla de socialarbetare som hade ansvar för vård och omsorg, grannar och slutligen de kommunala och delstatliga myndigheter som ansvarar för socialvård och främjande av bostadsbyggande. För att dokumentera utvecklingen efter inflyttningen genomförde vi intervjuer vid tre tillfällen (alltid under den sista tredjedelen av 1994, 1995 respektive 1996) under utvärderingsperioden på två och ett halvt år, med till största delen samma personer. Eventuella händelser som rörde hyresrätterna rapporterades genast till forskarna av Soziale Wohnraumhilfe (hyresgäster som bytts ut, försenade hyresinbetalningar, påminnelser, möten för hyresgästerna).

Vår analys inriktade sig mest på om de före detta hemlösa kunde klara av att behålla sina hyresrätter, vilka behov av sociala stödåtgärder och krishjälp som uppstod och hur dessa behov hanterades, om det orsakat problem att man placerat tolv hemlösa personer i ett nybyggt hus och vilka dessa problem i så fall var, samt ett antal andra frågor – naturligtvis även hur hyresgästerna själva trivdes i sina nya lägenheter. I vår analys tog vi med flera direkta citat från hyresgästerna för att kunna visa deras utveckling och deras åsikter om lägenheterna.

Alla de boende i H13 var entusiastiska när de just hade flyttat in i sina lägenheter. De uppskattade särskilt att ha eget kök och badrum, att själva ha ansvaret för städningen av sina rum, att ha en privat sfär där ingen utomstående hade kontrollen och att "få rå sig själva". Det ansågs också vara en fördel att ha en vanlig adress när

man sökte arbete. Men några av dem som bott länge på institutioner kände sig också osäkra i sin nya situation. Priset för lugn och ro var högt till en början: många av de inflyttade var ensamma och kände sig isolerade, särskilt då de relationer de haft till vänner på institutioner minskade i omfattning eller avbröts helt. Men efter den första vintern i sina nya lägenheter fick de boende i H13 möjlighet att knyta närmare kontakt med varandra på några gårdsfester. Två år efter inflyttningen hade ett fåtal av de boende endast sociala relationer med personer i huset. Andra intensifierade däremot sina kontakter med vänner som inte bodde i huset eller etablerade nya relationer. De återknöt också kontakten med sina släktingar.

Fyra av de tolv hemlösa som först flyttade in i H13 gick i arbetsträning under en längre period, men bara en av dem fick fast anställning efter träningen. Fem boende hade fått tillfälliga anställningar men några fick av olika anledningar inte behålla dessa. Vid slutet av 1996 hade tre av de tolv först inflyttade anställning och ytterligare en gick i skola. De flesta boende (eller före detta boende) var dock arbetslösa och levde på arbetslöshetsersättning. Att få en bostad rädde alltså bot på hemlösheten, men för de flesta rädde det däremot inte bot på fattigdomen och exkluderingen från arbetsmarknaden.

När de inledande svårigheterna hade klarats av uppstod inga större problem med de dagliga göromål som måste utföras när man bor ensam och skall klara sig själv. De personliga problem som de boende och socialarbetarna oftast tog upp var missbruk, problem med myndigheter och relationerna till olika personer. Men flera boende rapporterade att de hade kommit över återfall i missbruk och under längre perioder hållit sig borta från alkoholen eller drogerna eller att de hade sökt hjälp för sitt missbruk.

Bara en av de fyra personer som lämnade H13 under utvärderingsstadiet har blivit hemlös igen. De andra tre bor nu tillsammans med en partner i större lägenheter. I ett fall tvingades dock Soziale Wohnraumhilfe säga upp en hyresgäst vid slutet av utvärderingsperioden, sedan hyresskulden hade ackumulerats och missbruksproblemen förvärrats.

Som väntat visade sig behovet av vård och omsorg oftast vara större i början av projektet än vad det blev senare. I början var frågor om möblering och ekonomi de mest relevanta medan frågor som rörde de boendes arbetssituation och utbildning, sociala relationer, konflikter med andra boende och personliga problem som missbruk blev viktigare längre fram. Hur ofta de boende hade kon-

takt med socialarbetarna varierade i hög grad och berodde på de inblandade och på de boendes personliga utveckling.¹⁷ Det fanns en klar tendens till minskad vårdintensitet efter senast ett år, men vårdbehovet kunde variera mycket i fråga om såväl vårdtyp som tidsåtgång.¹⁸

Socialarbetarnas initiala prognoser om hur en boendes vårdbehov skulle komma att utvecklas har ofta visat sig vara felaktiga. Vissa boende som enligt socialarbetarna löpte stor risk att bli av med sina bostäder igen eftersom de bott på institution i många år blev tvärtom mycket stadgade: deras behov av stöd hade minskat och om de hamnade i en krissituation kontaktade de själva de sociala myndigheterna. Andra boende som hade en mycket positiv prognos i början (litet vårdbehov, inga särskilda risker) hamnade tvärtom ofta i krissituationer som också resulterade i att hyran inte betalades, och dessa personer hade fortfarande behov av vård vid slutet av utvärderingsperioden. Prognosen för den ende hyresgäst som vräktes från H13 var också felaktig. Denne sökande hade i början bedömts ha mycket goda möjligheter till integrering och litet vårdbehov, men till slut blev man tvungen att säga upp honom efter flera misslyckade försök att behålla hyreskontraktet.

Under de två och ett halvt år som utvärderingen varade byttes fyra hyresgäster ut i H13. Bara ett av dessa byten orsakades av att Soziale Wohnraum sade upp hyresgästen. Vid sidan av detta enda fall flyttade de andra tre före detta hemlösa till nya lägenheter. Det innebär att femton av totalt sexton boende integrerades i ett normalt boende.

Det fanns ingen garanti för ett så positivt resultat. Att stå för ett hyreskontrakt var heller inte utan problem för de tidigare hemlösa.¹⁹ Men om man undantar det nyss nämnda fallet gick det att

¹⁷ Efter den första aklimatiseringsfasen med täta kontakter med socialarbetarna ägnades en till tre timmar per månad åt vård till de hyresgäster som fortfarande fick permanent vård, såvida det inte fanns några allvarliga problem (fyra eller fem boende fick ingen vård alls efter bara några månader). I krislägen kunde vårdbehovet komma upp i sex till tjugo timmar per månad beroende på hur krisen utvecklades och hur allvarlig den var. En del socialarbetare besökte sina klienter regelbundet i deras lägenheter, och i andra fall besökte de boende institutionerna för att träffa socialarbetare.

¹⁸ Socialarbetarna brukade träffa de boende i H13 en eller två gånger per månad och var tillgängliga för dem i krislägen. Men så sent som 1996 och vid slutet av utvärderingsperioden drabbades många boende fortfarande av krislägen (på grund av återfall i drogberoende eller på grund av problem med myndigheter) som krävde ett mer intensivt engagemang från socialarbetarna.

¹⁹ Nio av de tolv första hyresgästerna var försenade med hyran – dock i två eller tre fall på grund av att socialbyrån hade gjort ett tekniskt misstag. Fyra hyresgäster hade hyresskulder, ibland fler än en, vilket enligt lagen är tillräcklig grund för omedelbar uppsägning. I tre-fyra fall hade hyresgäster också kunnat sägas upp på grund av störande ljud.

avvärja sådant som hotade kontrakten och ingen annan behövde sägas upp. Hyresskulder kunde i vissa fall klaras av genom att socialvården gick in och betalade, i andra fall vände man sig till en donationsfond för välgörenhet och ofta upprättades avtal om avbetalning mellan hyresgäster och Soziale Wohnraumhilfe. De boendes inkomster var dock ibland så låga att de till och med understeg existensminimum.

Vid den uppföljning som ägde rum våren 2001 var resultatet fortfarande mycket positivt. Utfallet av deras bostadssituation framgår av nedanstående tablå.

Utfall maj 2001*	Andel	Antal
Positivt	73,9 %	17
Negativt	8,7 %	2
Övrigt**	17,4 %	4

*) Med positivt utfall avses att hyresgästen bor kvar i H 13 eller har flyttat till annan bostad. Med negativt utfall avses att den enskilde har vräkts eller har övergivit lägenheten med okänd hemvist.

**) Avlidna (2), oklart utfall vid tidpunkten för utflyttning från H 13 (2).

Ett särskilt problem var att finansieringen av socialvård är så rigid i Tyskland och att det visade sig vara så svårt att få tillräckligt med socialhjälp när det behövdes. I våra rekommendationer visade vi uttryckligen på dessa problem och efterlyste mer behovsorienterade och flexibla sätt att organisera en tillförlitlig socialhjälp.

Om man ser på projektet i sin helhet kan H13 och SWH:s tillvägagångssätt bedömas vara framgångsrika exempel på hur ensamstående hemlösa kan få permanenta bostäder. Det är möjligt att arbeta på liknande sätt i andra kommuner, och detta har redan skett. Samarbete med bostadsföretag har visat sig fungera och vara så fördelaktigt för alla inblandade parter som man förväntat. Principen att "var och en gör vad den är bäst på" och det gemensamma målet att ge normala, permanenta bostäder med vanliga hyresvillkor till ensamstående hemlösa personer har förverkligats i mycket stor utsträckning. Trots vissa brister i vårdarbetet och trots att hyreskontrakten äventyrades framför allt på grund av försenade hyresinbetalningar, så gick utvecklingen för hyresgästerna i en positiv riktning. Detta är också ett slående exempel på att det finns goda chanser till återintegrering i normala bostäder av sådana hemlösa som ofta sägs sakna "kapacitet att bo i vanliga bostäder". Genom att de får en bostad ökar deras chanser att få normala levnadsför-

hållanden, även om många av dem inte slipper undan fattigdom och social exkludering bara för att de slipper vara hemlösa.

6 Slutsatser

År 1998 publicerades den slutgiltiga rapporten som sammanfattar slutsatserna från alla utvärderade projekt inom EXWOST:s forskningsområde "Permanent boende för hemlösa" i sju tyska städer. I rapporten konstateras att "erfarenheterna från modellprojekten, vilka i hög grad var positiva, visar att social integrering av hemlösa personer och hushåll är möjlig om vissa materiella krav och organisationskrav uppfylls" (Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung 1998, s. 137). Förutom bostäder av god kvalitet som de hemlösa både juridiskt och ekonomiskt har möjlighet att behålla nämner rapporten att kompletterande sociala stödåtgärder som tillgodoser de enskilda personernas behov är ett viktigt krav för att integreringen av de hemlösa skall lyckas.

En viktig trend som blev synlig i alla sju pilotprojekten är att hjälpen från socialarbetarna särskildes från inkvarteringen på institutioner. För hjälporganisationer och andra som ger stöd åt hemlösa är det relativt nya insikter att

- stödåtgärder från socialarbetare inte behöver vara begränsade till institutioner eller särskilda bostäder på sekundära bostadsmarknaden (Sahlin 1998), samt
- behov av stöd från socialarbetare inte innebär att man är utesluten från att bo i normala bostäder med normala hyresvillkor.

Denna inställning kanske också kan förlika de båda ytterlighetsåsikter som dominerat debatterna om hemlöshet under lång tid – nämligen att en del brukar hävda att det enda som behövs är att hemlösa får en egen bostad, medan andra betonar de hemlösas behov av personlig vård och hävdar att "de inte klarar av att bo ensamma". Resultaten av utvärderingarna visar att även sådana hemlösa som behöver personlig vård och anses vara "riskabla hyresgäster" kan få sina behov tillgodosedda i en normal bostad och kan också behålla sitt hyreskontrakt om ansträngningar görs för att ge dem den vård de behöver och undvika de risker som kan äventyra hyreskontraktet. I detta hänseende har särskiljandet av vårdbehov och inkvartering på institution visat sig vara framgångsrikt.

Förändringar på bostadsmarknaden i Tyskland har resulterat i att villkoren för en förändring av vårdstrukturen har förbättrats på senare tid. Det är nu lättare att ge stöd i vanliga bostäder eftersom det finns adekvata bostäder tillgängliga även för personer med sociala och ekonomiska svårigheter.²⁰

Det kan förutspås att denna tendens kommer att bidra till en kraftigare minskning av antalet platser på institutioner. Många institutioner har problem med att bli fullbelagda. Det finns undersökningar som visar att ambulerande stödpersonal i normala bostäder är mycket billigare än inkvartering på härbärgen och i särskilda typer av bostäder (Busch-Geertsema 1997, 1998a, 1998b). En neddragning av antalet platser på institutioner kommer säkerligen att ske, inte minst av ekonomiska skäl.

För att inte efterfrågan på platser i institutioner för inkvartering av hemlösa skall öka på nytt till följd av nästa (förutsägbara) kris på bostadsmarknaden i Tyskland, vill jag starkt rekommendera att man utnyttjar den för närvarande gynnsamma situationen och försäkras sig om långvariga tilldelningsrättigheter. Både kommunerna och välgörenhetsorganisationerna inom den frivilliga sektorn bör ta vara på varje tillfälle att ingå avtal om långvariga tilldelningsrättigheter med hyresvärdar utan att hyresgästernas besittningsskydd begränsas. I andra EU-länder finns en del intressanta exempel på hur man kan organisera förvärvandet av normala bostäder för hemlösa och andra missgynnade grupper i större skala (exempelvis Y-stiftelsen i Finland som är en icke-statlig sammanslutning som förmedlar över 4 500 små separata bostäder till hemlösa och flyktingar, eller socialbyråerna som bedriver uthyrning i Belgien).

En egen bostad är i de flesta fall en nödvändig förutsättning för att hemlösa och andra målgrupper skall kunna integreras i samhället, men ofta räcker det inte enbart med bostaden. Stödåtgärder för integrering har som främsta mål att personen skall kunna behålla sin bostad, men en vidare integrering i samhället uppnås inte enbart genom egna hyreskontrakt. Adekvata resurser och stödåtgärder inom olika områden (hälsovård, skötsel av hushåll och ekonomi, organisering av fritiden, sociala kontakter m.m.) måste också finnas tillgängliga.²¹

²⁰ Det finns emellertid risk för att vårdarna endast hyr ut till speciella grupper (som tidigare hemlösa) på villkor att ambulerande stöd och ekonomisk säkerhet garanteras och med begränsade rättigheter för hyresgästen.

²¹ Dessa tjänster behöver dock inte vara begränsade till enstaka målgrupper. Individuell vårdplanering och utnyttjande av reguljära sociala stödåtgärder (till exempel center för rådgivning om olika problem såsom skulder, missbruk och hälsoproblem) är relevanta i det

Man bör å andra sidan inte ha för höga förväntningar på hur försöken till återintegrering kommer att utfalla. Här instämmer jag med ett uttalande som amerikanska forskare gjorde i en nyligen publicerad artikel om att förebygga hemlöshet:

De som utformar politiken och de som verkställer den måste veta vad de vill uppnå. Mera konkret måste de komma ihåg att förebyggande av hemlöshet inte är detsamma som att förhindra fattigdom, bota psykiska sjukdomar, främja de hemlösas självständighet eller göra nödlidande människor friska, rika och visa. Detta är visserligen ädla mål, men vi anser att dessa diffusa mål tenderar att börja leva sitt eget liv när de kopplas samman med målet att förebygga hemlöshet eller att ge bostäder åt hemlösa. (Shinn & Baumohl 1999 s. 1).

I denna bemärkelse skulle jag vilja förorda att vi accepterar att det finns många olika dimensioner i den process som leder fram till återintegrering och bostad, men att vi inte definierar framgång i termer av sådana mål som kräver mycket mer än att hemlösa som fått en bostad lyckas behålla denna och förbättra sin livssituation.

Hur stora nedskärningar av antalet inkvarteringsplatser på institutioner och på den sekundära bostadsmarknaden man kan göra och var gränsen går för modellen med stödåtgärder i separata bostäder, är svåra beslut att fatta och föremål för ständiga diskussioner. Gång på gång nämns exempel på hemlösa som inte klarar av att bo i en egen bostad på grund av särskilt svåra hälsoproblem orsakade av till exempel alkoholmissbruk eller psykisk sjukdom och på grund av att de inte vill ta emot specialistvård eller har ett gravt asocialt beteende. Det finns emellertid inte några säkra uppgifter på hur stor den gruppen är i Tyskland. Å andra sidan visar stödprojekt med egna bostäder för personer med psykiska sjukdomar eller drogberoende aids-patienter eller tidigare långvarigt hemlösa att boende med stödåtgärder är möjligt även för "besvärliga" klienter. Det kanske är så att vissa av dessa människor aldrig kommer att bli helt oberoende av personligt stöd. Men detta är inget skäl för att de inte skall få möjlighet att leva ett så normalt och självständigt liv som möjligt.

här sammanhanget, liksom hur de områdesbaserade tjänsterna organiseras. Men kapaciteten för aktivt uppsökande stödåtgärder måste också utökas. Man bör undersöka om resultaten från pilotprojekt inom området äldreboende ("core and cluster housing", en modell med en centralt belägen byggnad för gemensamt boende och individuellt boende i byggnader runt om) kan överföras till boende och stödåtgärder för andra målgrupper med särskilt stort stödbehov.

Utan tvekan kommer det att behövas grundläggande stöd och hjälp i krislägen även i framtiden. Det kommer fortfarande att finnas platser på institutioner för äldre, för barn och unga, för människor med fysiska eller psykiska handikapp, för hemlösa och för andra personer. Den framtida omfattningen av dessa institutioner är emellertid beroende av i vilken mån modellen med ambuleringstödåtgärder i bostäderna utvecklas, utvidgas och säkerställs på ett flexibelt sätt som tillgodoser människornas behov. Slutligen måste man se till att det långsiktigt finns tillgång på standardbostäder för personer med behov av stöd utan att man därigenom skapar en ny sekundär bostadsmarknad som har sina egna utslagningsmekanismer.

Stödåtgärder i egna bostäder är inget undermedel för varje enskilt fall, men det är ett tillvägagångssätt som verkar lovande. Det accepterar – och måste acceptera – att den överväldigande majoriteten av de hemlösa vill bo i egna bostäder. Det tillåter – och måste tillåta – före detta hemlösa att få bestämma själva. Men det lämnar dem inte ensamma när de inte klarar sig själva eller när de hamnar i ett krisläge. Potentialen i detta tillvägagångssätt har egentligen inte utnyttjats fullt ut ännu, vare sig i Tyskland eller i andra europeiska länder. Men det finns goda exempel i många av dessa länder och vi bör lära av dem så att vi kan utveckla strategier som passar varje enskilt land för att vi bättre skall kunna integrera hemlösa och ytterligare minska den mycket svåra form av social utslagning som hemlöshet och utestängning från normala bostäder verkligen innebär.

Referenser

- Anderson, I (1993). *Access to housing for low income single people: A review of recent research and current policy issues*. Centre for Housing Policy, University of York.
- Avramov, D (1998). Evaluating for Best Practice. I: Homeless Initiative (red.). *Performance Measurement ... Standards ... Best Practice. For Whose Benefit?* Summary, Seminar Report, Dublin, s. 8–11.
- BAG, Bundesarbeitsgemeinschaft Wohnungslosenhilfe (2000). *Statistikbericht der BAG Wohnungslosenhilfe 1997–1998*. Bielefeld (BAG W).
- BFLR, Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung (red.) (1995). *EXWOST-Informationen zum Forschungsfeld Wohnungsversorgung Obdachloser*, Heft 13.2, Bonn.
- BFLR, Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung (red.) (1997). *ExWoSt-Informationen zum Forschungsfeld Wohnungsversorgung von Obdachlosen*, Heft 13.5, Bonn.
- BBR, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (1998). *Dauerhafte Wohnungsversorgung von Obdachlosen*, Werkstatt: Praxis Nr. 3, Bonn.
- Busch-Geertsema, V (1997). *Normal Wohnen ist nicht nur besser, es ist auch billiger. Vergleich der Unterbringungskosten von Wohnungslosen in Einrichtungen und Sonderwohnformen mit den Kosten ihrer Versorgung in normalem Wohnraum*. GISS, Bremen.
- Busch-Geertsema, V (1998a). *Rehousing Projects for Single Homeless Persons. Innovative Approaches in Germany*. National Report 1997 for the European Observatory on Homelessness. FEANTSA.
- Busch-Geertsema, V (1998b). *Persoenliche Hilfen in Normalwohnraum statt Einrichtungen für Wohnungslose. Bessere Hilfen für weniger Geld? I: Wohnungslos 4/98*.
- Busch-Geertsema, V (1999a). *Homelessness and support in housing in Germany. Solution or part of the problem?* National Report

1998 for the European Observatory on Homelessness. FEANTSA.

- Busch-Geertsema, V (1999b). Temporary Accommodation for Homeless People in Germany with Special Focus on the Provision for Immigrants and Asylum Seekers. I: Avramov, D (red.). *Coping with Homelessness: Issues to be Tackled and Best Practices in Europe*. Aldershot.
- Busch-Geertsema, V (2001). Homelessness in Germany: Housing Poverty in a Wealthy Country. I: Polakow, V & Guillean, C (red.). *International Perspectives on Homelessness*, s. 85–117. Greenwood Press.
- Busch-Geertsema, V & Ruhstrat, E-U (1994). *Wohnungsnotfaelle. Sicherung der Wohnungsversorgung fuer wirtschaftlich oder sozial benachteiligte Haushalte*. (Utgiven av Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau och Bundesministerium für Familie und Senioren, Bonn).
- Busch-Geertsema, V & Ruhstrat, E-U (1997a). *Wohnungslosigkeit in Sachsen-Anhalt – Umfang und Struktur von Wohnungslosigkeit in einem ostdeutschen Bundesland und Strategien zu ihrer Vermeidung und Behebung*. Bielefeld.
- Busch-Geertsema, V & Ruhstrat, E-U (1997b). *Wohnungsbau für Wohnungslose – Modellprojekte zur dauerhaften Reintegration von Wohnungslosen in die Normalwohnraumversorgung*. Zwei Studien der Gesellschaft für innovative Sozialforschung und Sozialplanung Bremen (GISS), die im Rahmen des ExWoSt-Forschungsfeldes 'Dauerhafte Wohnungsversorgung von Obdachlosen' des Bundesministeriums für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau erstellt wurden, Bielefeld.
- Dane, K (1998). *Making it last: Report into tenancy outcomes for rough sleepers*. Housing Services Agency.
- Edgar, B & Doherty, J & Mina-Coull, A (1999). *Services for Homeless People. Innovation and Change in the European Union*. The Policy Press/FEANTSA.
- Edgar, B & Doherty, J & Mina-Coull, A (2000). *Support and Housing in Europe. Tackling Social Exclusion in the European Union*. The Policy Press/FEANTSA.

- Evers, J & Ruhstrat, E-U (1994). *Wohnungsnotfalle in Schleswig-Holstein. Im Spannungsfeld zwischen Sozial-, Ordnungs- und Wohnungspolitik*. (Utgiven av Ministerin für Arbeit, Soziales, Jugend und Gesundheit des Landes Schleswig-Holstein, Kiel).
- Fitzpatrick, S & Kemp, P & Klinker, S (2000). *Single homelessness. An overview of research in Britain*. The Policy Press.
- Fosburg, L & Dennis, DL (red.) (1999). *Practical Lessons: The 1998 National Symposium on Homelessness Research*. U.S. Department of Housing and Urban Development and U.S. Department of Health and Human Services, Washington.
- Greiff, R & Muehlich-Klinger, I & Schuler-Wallner, G (1996). *Dauerhafte Wohnungsversorgung von Obdachlosen – wissenschaftliche Begleitung von sieben Modellvorhaben im Experimentellen Wohnungs- und Städtebau*. I: Wohnungslos 4/1996.
- Harvey, B (1998). *Settlement Services for Homeless People in Europe: Lessons for Ireland*. A Report for the Homeless Initiative, Dublin (Homeless Initiative).
- Kjær Jensen, M (1995). *Hjemløse med og uden egen bolig*. Bo- og boligministeriet, Köpenhamn.
- Lehnen, R (1997). *Modellvorhaben Jena, "Soziales Wohnen Unteraue / Jena". Ergebnisse der Projektforschung 1994–1996*.
- Muehlich-Klinger, I & Schuler-Wallner, G (1997). *Integration wohnungsloser Haushalte in reguläre Wohnverhältnisse. Erste Erfahrungen im EXWOST-Forschungsfeld*. I: Wohnungslos 2/1997.
- Nexus Research Co-operative (2000). *The Settlement Experience: A report on research into the provision and use of settlement services in Dublin. Final report to Homeless Initiative*. Dublin (Resettlement Initiative).
- Randall, C & Brown, S (1993). *The Rough Sleepers Initiative. An evaluation*. HMSO.
- Randall, C & Brown, S (1995). *Outreach and resettlement work with people sleeping rough*. DoE.
- Randall, G & Brown, S (1996). *From Street to Home. An evaluation of Phase 2 of the Rough Sleepers Initiative*. HMSO.

- Randall, G & Brown, S (1999a). *Homes for Street Homeless People. An evaluation of the Rough Sleepers Initiative*. Department of the Environment, Transport and the Regions, London.
- Randall, C & Brown, S (1999b). *Prevention is better than cure*. Crisis.
- Ruhrstrat, E-U (1991). *"Ohne Arbeit keine Wohnung, ohne Wohnung keine Arbeit!" Entstehung und Verlauf von Wohnungslosigkeit*. Bielefeld.
- SEU, Social Exclusion Unit (1998). *Rough sleeping – Report by the Social Exclusion Unit*. HMSO.
- Strathdee, R & Coster, D (1996). *'They don't want me back': Benefit changes and homeless 16 and 17 year olds*. Centrepoint Soho.
- Kämper, A & Nothbaum, N & May, T & Röper, R & Söhl, U & Scholz, J (1997). *Wohnung statt Heimplatz. Willhelmsdorf – vermietbarer Wohnraum zur Hilfe nach § 72 BSHG*. GOE (Gesellschaft für Organisation und Entscheidung).
- Kodolitsch, P.v & Schuleri-Hartje, U (1996). *Abschlussbericht zum Berliner Modellvorhaben*. Deutsches Institut für Urbanistik, Berlin.
- Sahlin, I (1998). *The Staircase of Transition. National Report from Sweden 1997*. European Observatory on Homelessness, FEANTSA.
- Shinn, M & Baumohl, J (1999). Rethinking the Prevention of Homelessness. I: Fosburg, L B & Dennis, D L (red.). *Practical Lessons: The 1998 National Symposium on Homelessness Research*. U.S Department of Housing and Urban Development & U.S. Department of Health and Human Services, Washington.
- Siemonson, K & Kiehle, W & Halbeisen, N (1997). *Wohnungsbau für besondere Bedarfsgruppen in Hagen. Abschlussbericht*. Wohn-Bund-Beratung NRW.
- Strunk, U & Strunk, A & Monzer, M (1997). *Wohnungsneubau für Strafentlassene der Sozialberatung Stuttgart e.V. Endbericht der wissenschaftlichen Begleitung zum Forschungsvorhaben*. GISA – Gesellschaft für Innovation, Systementwicklung und Soziale Arbeit.

Författarpresentation

VOLKER BUSCH-GEERTSEMA är sociolog och forskare vid Institutet för social planering och social forskning (GISS) i Bremen samt Tysklands korrespondent i European Observatory on Homelessness.

ANDREAS KARLSSON är leg. psykolog och doktorand vid institutionen för klinisk neurovetenskap, Karolinska Institutet.

CECILIA LÖFSTRAND är doktorand vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

ANNA QVARLANDER är internationell samhällsvetare med inriktning mot sociologi. Verksam vid Socialstyrelsen och medförfattare till Socialstyrelsens rapport *Hemlösa i Sverige 1999. Vilka är de och vilken hjälp får de?*

WEDDIG RUNQUIST är socionom och frilansskribent. Medredaktör för boken *Hemlöshet – en antologi om olika perspektiv och förklaringsmodeller*. Sekreterare i Kommittén för hemlösa.

INGRID SAHLIN är docent i sociologi och forskarassistent vid sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Hennes huvudsakliga forskningsområden är brottsprevention och hemlöshet.

GÖRAN SEMB är psykolog och doktorand vid institutionen för klinisk neurovetenskap, Karolinska Institutet.

ÖRJAN SUNDIN är fil. dr och leg. psykolog. Verksam vid institutionen för klinisk neurovetenskap, Karolinska Institutet. Hans huvudsakliga forskningsområden är stress och ångestsjukdomar.